

РОЗДІЛ 8 ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ

Історична пам'ять – один із ключових чинників формування національної та громадянської ідентичності. Вона визначає, як суспільство усвідомлює та інтерпретує своє минуле і як передає ці знання наступним поколінням, що безпосередньо впливає на суспільно-політичні процеси в державі, національні, соціальні та громадські настрої людей із різних питань. Процес формування історичної пам'яті важливий для побудови діалогу між різними соціально-культурними групами та політичними силами в державі з метою забезпечення стабільного і гармонійного розвитку суспільства та подолання сучасних викликів. Водночас потреба маніпуляції суспільною, зокрема історичною, свідомістю населення з боку різних політичних сил призводить до того, що сьогодні на міжнародному рівні та всередині багатьох національних суспільств точаться справжні «війни за минуле» або «війни пам'яті». Саме тому дослідження історичної пам'яті (*memory studies*) давно стали невід'ємною частиною сучасної гуманітаристики та виходять далеко за межі наукових студій. Дослідники вивчають зміст теоретичного концепту історичної пам'яті, форми, методи та засоби її актуалізації як дієвої компоненти націєтворчих процесів, проблеми реалізації політики пам'яті в різних країнах світу, особливості застосування комеморативних практик тощо. У процесі задіяні відомі зарубіжні та українські вчені: Алеїда Ассман (Aleida Assmann) (Ассман, 2012), Моріс Хальбвак (Maurice Halbwachs) (Halbwachs, 1992), П'єр Нора (Pierre Nora) (Nora, 1989), Пол Коннертон (Paul Connerton) (Коннертон, 2004), Алла Киридон (Киридон, 2010, 2014), Андрій Кудряченко (Кудряченко, 2021), Сергій Єкельчик (Єкельчик, 2008), Юлія Зерній (Зерній, 2008), Леонід Зашкільняк (Зашкільняк, 2006–2007), Лариса Нагорна (Нагорна, 2012), Олександр Лисенко (Лисенко, 2019), Георгій Касьянов (Касьянов, 2016) та ін.

Для України, яка впродовж ХХ ст. пережила численні тоталітарні режими, репресії, геноциди та боротьбу за незалежність, питання історичної пам'яті набуває особливого значення, адже в

Україні досі триває боротьба між різними «версіями» історії – пострадянською, національною, регіональною. Ці конфлікти пам'яті впливають на політику, освіту, публічний простір і навіть міжнародні відносини, перешкоджаючи консолідації української нації та її конструктивним відносинам із сусідніми державами. Тож вироблення політики пам'яті, яка б відповідала стану свідомості сучасного українського суспільства та сприяла подальшому формуванню української політичної нації, є одним із пріоритетних завдань Уряду незалежної України.

У системі формування історичної пам'яті українців одну з ключових ролей відіграє тематика Другої світової війни, обумовлена багатьма чинниками, насамперед потребою вирішення нагальних суспільно-політичних проблем, напряду пов'язаних із наслідками війни або її сучасними інтерпретаціями. Йдеться передовсім про виклики, пов'язані зі становленням української державності, формуванням національної ідентичності, консолідаційними процесами, а також військовою загрозою з боку РФ.

Друга світова війна стала величезною трагедією для українського народу. Українські землі перетворилися на арену жорстоких боїв, масових репресій і депортацій. Україна за найменшими підрахунками втратила понад 8 млн мешканців, що полягли на фронтах, були знищені окупантами, загинули від голоду та хвороб, спричинених воєнними обставинами. Було зруйновано майже 700 міст і 28 тис. сіл, виведено з ладу 5 600 мостів, зруйновано 33 тис. шкіл і технікумів, 18 тис. медичних установ тощо, а загальна вартість матеріальних збитків сягнула 285 млрд руб. (у цінах 1941 р.), тобто понад 40 % усього збитку СРСР. Українці пережили масові розстріли у тюрмах західноукраїнських областей та інших регіонах України в червні 1941 р. (загальна кількість знищених в'язнів – 22 тис. осіб), підрив відступаючою Червоною армією Дніпрогесу в серпні 1941 р., що забрав життя приблизно 100 тис. осіб, із яких 80 тис. – мирні мешканці, протистояння з польським підпіллям на Волині, жертвами якого стали понад 20 тис. українців, розстріли у Бабиному Яру, де поряд з євреями загинули тисячі українців, зокрема українських інтелігентів. Кількість масових жертв українського населення від рук різного ґатунку окупантів поповнюють знищені мешканці сіл Крюківка на Чернігівщині, Кортеліси на Волині, Сагринь і Павлокома на Закарпатті тощо.

Проте найбільша трагедія українського народу в роки Другої світової війни полягала в тому, що він був розділений між кількома державами, які нав'язували українцям своє бачення подій та часто змушували воювати один проти одного за чужі інтереси. Так, у лавах радянської армії воювали 7 млн українців, у складі армії Польщі – 120 тис., Великої Британії та Канади – 45 тис., США – 80 тис., Франції – 6 тис. На жаль, ідея української державності для більшості українців під час Другої світової війни виглядала доволі примарною, тому у лавах УПА, яка єдина боролася за УССД, було за різними підрахунками лише від 100 до 200 тис. осіб.

Окрім основної німецько-радянської війни, на українських землях точилися локальні війни та конфлікти, спровоковані Другою світовою війною: неоголошена польсько-радянська війна 1939–1941 рр., відома як «Визвольний похід в Західну Україну»; німецько-польська війна 1939–1945 рр.; радянсько-румунська війна 1940–1945 рр., спричинена вторгненням радянських військ у Бессарабію та Буковину 1940 р.; підпільна німецько-українська війна 1941–1944 рр., зумовлена жорсткою окупаційною політикою нацистської влади; радянсько-угорська війна 1941–1945 рр. як частина німецько-радянської війни; запекла й кривава польсько-українська війна 1942–1947 рр.; зрештою, найтриваліша із цих воєн – підпільна радянсько-українська 1939–1960 рр., початком якої стали антирадянські виступи часів першої радянської окупації, а завершенням – розгром організованого підпілля чи остання збройна акція підпільників (В'ятрович, 2015, с. 8).

Згадувані події закріплювали у пам'яті людей відмінні, деколи протилежні уявлення про події Другої світової війни і саме у такому форматі передавалися наступним поколінням, що від початку формувало багатовимірний пам'яттєвий простір України та його конфліктність. Адже пам'ять про війну українців, які у складі польської армії першими дали відсіч нацистській навалі, українських червоноармійців – учасників «визвольного походу на Берлін», чи вояків УПА, які кривавилися у боях із більшовицьким режимом до середини 1950-х років, не могла бути однаковою. Специфічні, емоційно насичені та дуже індивідуальні уявлення про війну сформували такі категорії населення, як полонені, в'язні нацистських і радянських концтаборів, оstarбайтери, вимушені чи добровільні колаборанти, депортовані в рамках україно-польського переселення 1944–1946 рр., чи вивезені у Сибір сім'ї українських повстанців,

жінки, які часто ставали жертвами насилля з боку військових тощо. Ці люди впродовж тривалого часу були позбавлені власного голосу, адже їхні рефлексії пам'яті про війну з виразним відбитком травми не вписувалися у переможний міф про Велику Вітчизняну війну, а у незалежній Україні вони стали предметом інтересу суспільства та науковців лише на початку 2000-х років.

Пам'ять українців про Другу світову війну тривалий час формувалася під впливом радянської пропаганди, що спричинило глибокі деформації суспільної свідомості населення України у сфері сприйняття ним свого минулого. Заснована на гранд-нарративі про Велику Вітчизняну війну та культурі «Великої перемоги», офіційна радянська версія пам'яті про Другу світову війну наголошувала на винятковій ролі СРСР у перемозі над нацизмом, замовчуючи «незручні» події і факти. До таких належать пакт Молотова-Ріббентропа, радянсько-фінська війна та розподіл Польщі, катинська трагедія, розправа з учасниками національно-визвольного руху, масові повоєнні депортації населення тощо. Пам'ятники, підручники, фільми нав'язливо формували в свідомості населення «єдино правильне» уявлення про Другу світову війну, де не було місця для складної і трагічної правди. Це призвело до трансформації української історичної пам'яті, яка довго трималася на героїзації чужих історичних постатей і шельмуванні власних національно-визвольних змагань або їх замовчуванні.

Процеси переосмислення тоталітарного минулого, що розпочалися напередодні досягнення Україною незалежності, одразу перетворилися на гострі політичні баталії, що перешкоджало формуванню національного нарративу історичної пам'яті, а водночас поляризувало українське суспільство по лінії схід–захід, адже населення кожного регіону внаслідок відмінного історико-політичного досвіду набуло специфічної ідентичності. Західно-українське суспільство вибудувало культ ОУН і УПА як борців за незалежність України, тоді як на Сході продовжувала побутувати войовнича модель пам'яті, що трактувала війну крізь призму «Великої перемоги» над Нацистською Німеччиною. Кожна зі сторін намагалася відстоювати свою правду, яка не лише перекреслювала аргументи супротивників, але й була травматичною для іншої сторони, що унеможливлювало будь-який суспільний консенсус. Така ситуація не могла тривати довго, адже конфлікт розвивався у напрямку, згубному для української державності.

Потрібна була величезна робота з оздоровлення суспільної свідомості, позбавлення її чужих політичних впливів та імперських на шарувань.

Однак створення єдиного національного історичного нарративу перетворилося для влади й суспільства на справжній виклик. Короткотривалий період правління Леоніда Кравчука відзначався непослідовністю рішень і розмитістю формулювань, які стосувалися утвердження державної політики пам'яті, та радше сприяв консервації чужих українцям імперсько-радянських стереотипів. У наступні роки влада також мало просунулася в напрямку утвердження націоцентричних поглядів на власну історію. Обравши курс на балансування між Росією і Заходом, Леонід Кучма змушений був також лавірувати між двома візіями національної історії: україноцентричною та імперсько-радянською: «...для періоду президентства Л. Кучми характерним виявилось механічне поєднання парадигм національної та радянської історії, що вилилося у паралельне відзначення протилежних за своїм ідеологічним наповненням ювілеїв» (Киридон, 2015, с. 248). Знаходячись під тиском Парламенту, складеного переважно з колишніх комуністів, Л. Кучма продовжував утверджувати в суспільстві культ Великої Вітчизняної війни та його основних атрибутів. Зокрема, під час урочистостей з нагоди 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні (8 травня 1995 р.) він наголосив на видатній ролі комуністичної партії та особисто Іосіфа Сталіна (Иосиф Сталин) у перемозі радянського народу над нацизмом, що вповні відповідало російсько-радянським нарративам (З доповіді Президента, 1995, с. 3). Його політика у суспільно-політичній сфері була результатом стану українського суспільства, яке не було однотайним у виборі подальшого шляху розбудови держави, з одного боку, ностальгуючи за радянським минулим, з іншого – прагнучи україноцентричних реформ. Зосередившись на розв'язанні економічних питань, влада фактично усунулася від вирішення проблеми. Тож основний тягар формування національного нарративу історичної пам'яті ліг на плечі науковців та громадських активістів.

Українським історикам, перед якими відкрилися недоступні за радянських часів архівні фонди, вдалося значно просунутися у популяризації нового погляду на історію Другої світової війни, розкрити складність і багатоаспектність цього явища, показати справжню роль і місце України у війні, вперше окреслити масштаби

трагедії, яка спіткала цивільне населення. Чимало уваги дослідники приділили висвітленню табуйованих та найбільш суперечливих сторінок історії України періоду Другої світової війни, активно застосовуючи нові концептуально-методологічні підходи й утверджуючи цілісний національно-державницький вимір у вивченні та викладанні історії (Стецкевич, 1999, с. 490–493). Зокрема, з позиції поліконцептуальності, гуманістичних та антропоцентричних ідей було оцінено долю населення західноукраїнських земель у 1939–1940 рр., участь українців у фінській кампанії, причини поразки Червоної армії в битві за Україну 1941 р., Голокост, українсько-польські відносини та т. зв. волинську трагедію, український визвольний рух, діяльність радянських партизанів тощо. На початку 2000-х років домінуючим нарративом української історіографії стала ідея висвітлення Другої світової війни як найбільшої трагедії українського народу в ХХ ст., наблизивши українців до європейського розуміння моделі історичної пам'яті. Однак процеси консолідації української нації довкола національних історичних нарративів розвивалися дуже повільно.

За часів президентства Віктора Ющенка формування національної політики пам'яті вперше набуло ознак системності. Йому вдалося об'єднати довкола себе інтелектуальні сили та поставити на службу цій ідеї державницькі інституції. Зокрема, величезну роботу з деміфізації радянської версії війни виконав заснований у 2006 р. Інститут національної пам'яті України під керівництвом Володимира В'ятровича. Його проєкт «Українська Друга світова 1939–1945 рр.» став важливим для розбудови національної свідомості українців, формуючи україноцентричне бачення війни та наголошуючи на її загальноєвропейському і світовому контексті. Кардинально було переосмислено роль СРСР у війні та його участь в антигітлерівській коаліції, акцентовано на внеску українського народу у перемогу над нацизмом.

Стрижнем нової моделі історичної пам'яті стало відновлення історичної справедливості щодо учасників національно-визвольної боротьби під проводом ОУН і УПА, які були визнані борцями за незалежність України, що фактично прирівняло їх у правах із ветеранами Великої Вітчизняної війни. У 2007 р. Указом Президента України «за незламність духу у відстоюванні національної ідеї, виявлені героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу» присвоєно звання Героя України Роману Шухевичу, а у

2010 р. – Степанові Бандері (Указ Президента, 2010). Було також зроблено спробу окреслити юридичний статус учасників ОУН і УПА: 24 січня 2008 р. група депутатів від фракції «Наша Україна – Народна самооборона» до Верховної Ради України внесла проєкт закону про визнання ОУН-УПА воюючою стороною у Другій світовій війні, який, однак, до сьогодні не ратифікований. Згадані укази викликали бурхливу реакцію суспільства та вкотре розвели людей по різні боки барикад. Особливо активно протестували учасники т. зв. ветеранських організацій, які побачили у діях Президента зневагу до «пам'яті полеглих» та себе особисто.

З огляду на потужний тиск з боку опозиційних сил, В. Ющенку не завжди вдавалося діяти послідовно. Зокрема, помаранчеві політики так і не наважилися відмінити використання наративів «Велика Вітчизняна війна» та «Велика перемога», залишаючи святкування Дня 9 травня як державного свята України. Однак надання цьому святові суто національного характеру працювало на утвердження в суспільстві національної версії історії України, про що виразно свідчили дані соціологічних опитувань. На початку 2009 р. більшість респондентів сприймали Другу світову війну не як вітчизняну, а як імперіалістичну, а вину за її розв'язання порівнювали на Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) й Іосіфа Сталіна (Иосиф Сталин). Водночас зросло позитивне ставлення до учасників ОУН і УПА як до борців за незалежність України. Значно збільшилась кількість людей, які були об'єктивно поінформовані про події, що стали основою міфотворчості Кремля: героїчну оборону Брестської фортеці, блокаду Ленінграда, подвиг героїв-панфіловців, Зої Космодем'янської (Зоя Космодемьянская) та Александра Матросова (Александр Матросов), діяльність учасників підпільної організації «Молода гвардія» та ін., що підважувало в очах людей радянську версію про Велику Вітчизняну війну та підштовхувало до пошуків альтернативи. Однак стан суспільної свідомості надалі мав виразні регіональні відмінності. Населення східних і південних областей, що знаходилося під впливом політиків з-під крила «Партії регіонів» та російських медіа, продовжувало сповідувати радянську модель історичної пам'яті про війну, надійно інтегровано у російські імперські наративи.

Після приходу до влади Віктора Януковича, в особі якого про-російські сили отримали сатисфакцію своїх переконань і дій, політику відновлення історичної пам'яті українців на державному рівні

було згорнуто й вона знову стала прерогативою громадськості. Він, переслідуючи інтереси вузьких промислових груп Донбасу, свідомо діяв на шкоду українській державності, що поляризувало українське суспільство не менше, ніж політика В. Ющенка. У суспільній сфері дії команди В. Януковича призвели до надання російській мові особливого статусу, що фактично означало перетворення її на другу державну мову (закон Ківалова-Колесніченка), повернення помпезного святкування Дня Перемоги з обов'язковим використанням під час урочистостей червоного прапора – копії «прапора перемоги» та георгіївської стрічки, скасування наказу попередньої влади про присвоєння звання Героїв України С. Бандері та Р. Шухевичу тощо. Проте спроба повернути процес формування історичної пам'яті українців у русло цінностей радянської доби не порушила наявного балансу протистояння у суспільстві й радше скріпила ідеологічних противників у правоті своїх переконань. Розрив між національними силами та проросійськи налаштованою частиною суспільства поглибився. Однак відмова від євроінтеграційного курсу спричинила чергові масові протести на Майдані, наслідком яких стала Революція Гідності, та згуртувала більшість українців довкола європейських цінностей і національних наративів. Опинившись в опозиції, проросійські сили почали активно використовувати політику пам'яті про Другу світову війну для поглиблення дестабілізації ситуації в Україні.

Після Революції Гідності, а особливо в умовах збройної агресії РФ проти України, історична пам'ять стала об'єктом гібридної війни, зокрема невід'ємною складовою інформаційного фронту. Ці події стимулювали в Україні процес декомунізації, у межах якого офіційний дискурс про війну зазнав подальших змін. Відчувши на собі зміст поняття «агресія», все більше українців почали сповідувати європейську модель історичної пам'яті, побудовану на усвідомленні війни як трагедії та гуманітарної катастрофи, яка ніколи не повинна повторитися. Ця традиція пам'ятання відкидає переможні реляції про Велику Вітчизняну війну та славу «радянського солдата», який із визвольною місією обійшов пів Європи, а її основною метою є досягнення суспільного примирення шляхом вшанування всіх її учасників і жертв під гаслом «Ніколи знову!»: «Ця традиція полягає не тільки в зміні дати, а й у зміні фокусу – з культу зброї та перемоги на внесок різних спільнот у подолання нацизму, на окрему людину, її страждання

і втрати у війні. День пам'яті та перемоги – це нагадування, що Друга світова розпочалася внаслідок домовленостей двох тоталітарних режимів: націонал-соціалістичного (нацистського) у Німеччині й комуністичного в СРСР, а також мовчазного небажання найпотужніших держав світу чинити спротив агресорам» (Інформаційні матеріали, 2024).

Зміни у свідомості більшості населення України в бік європейської моделі пам'яті підтверджують соціологічні опитування. Так, у 2010 р. День Перемоги 9 травня для 58 % українців був одним із найважливіших свят, але до 2021 р. його популярність знизилася удвічі – до 30 %, а у 2025 р. залишилося тільки 11 % прихильників цього свята (Ставлення українців, 2025). Поступово ідея святкування Дня Перемоги як загальнонаціонального торжества з тими сенсами, які вкладали в них РФ, втрачала престиж в українському суспільстві як на Сході, так і на Заході. Сьогодні різниця у сприйнятті свята серед мешканців різних регіонів незначуща: на Заході України залишилося 9 % прихильників святкування Дня Перемоги, у Центрі – 11 %, на Півдні – 14 %, Сході – 13 % (Ставлення українців, 2025).

Водночас помітні значні зміни у ставленні людей до різних аспектів Другої світової війни. Як свідчить опитування Фонду «Демократичні ініціативи», оприлюднене 5 травня 2020 р., тоді більшість опитаних вважали, що СРСР разом із Німеччиною відповідальні за початок Другої світової війни, а прагнення Кремля монополізувати вирішальну роль у перемозі над нацистською Німеччиною лише за російським народом не відповідає історичним реаліям (56 % українців вважають, 2020). Станом на початок 2023 р. так думали уже понад 85 % респондентів (Історична пам'ять, 2023). Протистояння Збройних сил України армії РФ, яка в Україні асоціюється з новітнім фашизмом (рашизмом), призвели до змін у ставленні українців до факту перемоги у Другій світовій війні, що набув символічного значення з виразними екстраполяціями у бік сьогодення. Станом на 2024 р. цю подію «вважають здобутком українського народу, який заслуговує бути предметом національної гордості, 27,1 % респондентів, що помітно більше, ніж у 2023 році (21,0 %)» (Шаповал, 2024, с. 306). Цікаво, що ріст статистичних даних у цьому питанні пов'язаний не лише зі змінами в громадській думці мешканців Півдня (11,7 % – 2023 р., 24,4 % – 2024 р.), але й Заходу (11,7 % – 2023 р., 23,6 % – 2024 р.), де сприйняття Другої світової війни

традиційно мало негативний відтінок, асоціюючись із першим приходом радянської влади та повоєнними репресіями (Шаповал, 2024, с. 306). Це вкотре засвідчує, що російсько-українська війна – вагомий чинник свідомісних змін у українському суспільстві.

Поява пантеону новітніх борців за визволення України (герої «Небесної сотні», «кіборги» – захисники донецького аеропорту, оборонці Азовсталі, розстріляний окупантами Андрій Мацієвський, який перед смертю вигукнув «Слава Україні!», легендарний Дмитро Коцюбайло – «Да Вінчі» та ін.) спричинила також значні зміни у сприйнятті історичних постатей. Більшість мешканців України (різних соціально-демографічних категорій та в усіх регіонах України) сьогодні виявляють позитивне ставлення до українських історичних діячів, що відіграли певну роль у національних і державотворчих процесах. До того ж позитивна динаміка цих змін відбувається на користь навіть найбільш контroversійних постатей. Так, до С. Бандери та Р. Шухевича, які ще недавно у свідомості значної частини громадян України асоціювалися з фашизмом та колабораціонізмом, станом на січень 2023 р. позитивно ставилися уже 83 % і 67 % українців відповідно. Натомість ставлення до російсько-радянських діячів різко погіршилося. Так, упродовж 2012–2021 рр. частка людей, які негативно ставилися до І. Сталіна, коливалась у межах 37–42 %, у липні 2022 р. таких уже було 64 %, а в березні 2023 р. – 90 %. Рівно ж постать радянського полководця Ніколая Ватутіна (Николай Ватутин) позитивно оцінювали лише 21 % опитаних, негативно – 37 %, решта не визначилися або взагалі не знають про таку постать (Історична пам'ять, 2023).

Прикметно, що з 2013 р. постійно зростає частка тих, хто позитивно оцінює діяльність учасників ОУН і УПА: у 2010–2014 рр. їх визнавали борцями за незалежну Україну лише 20–30 % респондентів, у 2015–2021 рр. – 41–47 %, а у квітні 2022 р. – 80 %. Переломним моментом в оцінці суспільством діяльності українських повстанців став 2015 р., коли ветерани Великої Вітчизняної війни та колишні вояки УПА вперше сіли за стіл перемовин, потиснули один одному руки та разом вшанували пам'ять людей, що віддали життя за Україну. Це відбулося в рамках акції «Примирення заради майбутнього», присвяченої 70-річчю Перемоги над нацизмом (Примирення ветеранів, 2015). Але найбільший стрибок свідомості українців у цьому напрямку пов'язаний із актом російської агресії супроти України. Аж надто очевидні кореляції російсько-україн-

ської війни з подіями в Західній Україні 1940–1950-х років увиразнили визвольно-революційний тип боротьби ОУН і УПА та перевели усвідомлення цих подій із політичної у ціннісну площину: «Історична пам'ять перестала бути просто реєстром подій та постатей, які виступають маркерами “свій-чужий”, вона стала набором символів тих чи інших цінностей та ідеалів. І якщо перше бачення дозволяло використовувати історичну пам'ять як інструмент поділу і поляризації, мобілізації виборців заради політичних вигод, то друге “ціннісноцентричне” бачення вже відкриває шлях до національного компромісу навколо тих таки цінностей, які насправді нас об'єднують, а не роз'єднують» (Судин, 2022).

Таким чином, можна виділити кілька етапів, які позначають трансформацію свідомості громадян України стосовно подій Другої світової війни від радянських до національних наративів:

1) радянський (1945–1984), що визначав Другу світову війну як Велику Вітчизняну з відповідною хронологією та наголосом на «Великій перемозі»; відбулося викривлення історичної свідомості українців у бік московських ідеологічних наративів;

2) «пробудження» історичної свідомості (1984–1991) – перше знайомство з альтернативним поглядом на Другу світову війну, увага до «білих плям»;

3) формування дуалістичної свідомості (1991–2004) – з одного боку, утвердження у свідомості народу національних історичних наративів, з іншого – закріплення радянсько-імперських стереотипів про переможну роль СРСР у війні, посилення регіональних уявлень про війну;

4) утвердження україноцентричного погляду на війну з одночасним застосуванням радянських комеморативних практик (2005–2014) – консолідація більшої половини суспільства довкола національних наративів за часів правління В. Ющенка та її посилення внаслідок спроби В. Януковича повернутися до радянського формату відзначення подій Другої світової війни;

5) перехід до європейської моделі пам'яті про Другу світову війну (2015–2022) – сприйняття суспільством війни як величезної трагедії та пошанування всіх її учасників і жертв під гаслом «Ніколи знову!», застосування європейських комеморативних практик;

6) домінування європейської моделі пам'яті в суспільстві (2022–2025) – повномасштабне вторгнення Росії на територію України спричинило масову переоцінку поглядів людей, які ще

перебували у полоні цінностей радянської доби, зокрема й поглядів на Другу світову війну, що й забезпечило незворотність процесів.

Трансформація історичної пам'яті українців зафіксована у комеморативних практиках, які відображають складний процес переосмислення українським населенням подій періоду Другої світової війни, пов'язаний з ідейно-політичними змінами, геополітичним контекстом і досвідом самого суспільства. Увічнення пам'яті про Другу світову війну розпочалося ще за радянських часів, проте далеко не одразу набуло тих помпезних форм, якими відзначалися заходи до Дня перемоги в останні роки існування СРСР (Івченко, 2017). Радянському керівництву складно було нав'язувати суспільству «потрібні» уявлення про Другу світову війну, коли ще живими були учасники подій – носії реальної пам'яті, які знали «незручну» правду про війну і не завжди хотіли мовчати. Зрештою, у той час не було потреби широко експлуатувати ідею Великої Вітчизняної війни, адже авторитет КПРС, під керівництвом якої СРСР здобув перемогу у війні, і без того був високим. Перший Парад Перемоги на Червоній площі відбувся 24 червня 1945 р. і був задуманий як одноразова акція, що мала закріпити у свідомості радянських людей і світової громадськості образ СРСР як країни-переможниці нацизму. У наступні роки військових парадів не проводили, адже в умовах «холодної війни» радянське керівництво намагалось демонструвати назовні миролюбну політику. Другий військовий парад провели у 1965 р. до ювілейної 20-ї річниці «Великої перемоги», третій відбувся в 1985 р., а четвертий – у 1990 р. Щорічним дійством з урочистим маршем і проїздом техніки часів війни Парад Перемоги став уже в РФ, починаючи з 1995 р. Проте якщо спочатку цей парад проводили для того, щоб акцентувати на ролі і значенні Росії у перемозі над нацистською Німеччиною, то в останні роки експерти все частіше асоціюють його з жалюгідними спробами Владіміра Путіна (Владимир Путин) продемонструвати свою міжнародну присутність.

Цікаво, що навіть перші монументи полеглим радянським воїнам з'явилися не в СРСР, де обмежувалися встановленням надгробних плит та обелісків, а за кордоном. Зокрема, у 1945 р. Монумент героям Червоної армії спорудили у Відні, того ж року подібний монумент з'явився у Берліні, а в 1949 р. тут постав відомий пам'ятник воїну-визволителю в Трептів-парку, у 1950–1953 рр. споруджено монумент у Бургасі (Чехословаччина), більше відомий під назвою

«Альоша» тощо. Спорудженням таких меморіалів радянське керівництво намагалося не так вшанувати загиблих у війні солдатів, як нагадати європейським народам, кому вони мають дякувати за визволення від нацизму. Тобто основною метою цих комеморативних практик було позначити завойовану територію та встановити там своє домінування. Про те, що пам'ять про Другу світову війну у цей період не була складовою внутрішньої гуманітарної політики СРСР, свідчить і той факт, що в Москві, біля Червоної площі, пам'ятник загиблим радянським солдатам з'явився фактично останнім – у 60-ті роки ХХ ст. (Масний, 2021).

Дуже повільно формувалася традиція організації музеїв Великої Вітчизняної війни, хоча першу постанову про створення такого музею в Києві видали ще 1943 р. – одразу після звільнення столиці України від нацистів. Одним з ініціаторів цієї ідеї був український письменник Олександр Довженко, який звернувся з листом до уряду й наголосив на потребі збирати матеріали і документи, щоб зафіксувати героїзм і трагедію українського народу. Проте музей Другої світової війни у Києві було офіційно відкрито лише 1974 р. (Масний, 2021).

І лише за часів Леоніда Брежнєва (Леонид Брежнев), коли виросло нове покоління громадян, свідомість яких сформувалася на основі парадних міфів, підкорегованих спогадів, цензурованих підручників і заідеологізованих академічних досліджень, пам'ять про війну була перетворена у справжній культ. Саме тоді міф про «Велику Жовтневу революцію», який вичерпав свій мобілізаційний ресурс, було замінено міфом «Великої Вітчизняної війни». Наголос робили на «Великій Перемозі», яку почали репрезентувати як загальнонародний подвиг, у якому всі республіки СРСР діяли як одне ціле під керівництвом КПРС, що героїзувало процес, надихало народні маси, а водночас працювало на підвищення авторитету правлячої верхівки: «Парадно-глюрифікаційний, сакралізований підхід до відзначення Дня перемоги насправді мав на меті цементувати великий “міф війни”, що у 60–80-ті роки став одним з наріжних каменів комуністичної ідеологічної системи й інструментом маніпуляції масовою свідомістю» (Лисенко, 2015, с. 22). Його поширення було пов'язане з потребою відволікти людей від економічних проблем у державі, а також віднайти потрібні інтегруючі концепції для формування штучної спільноти– радянського народу, вигаданого в кабінетах Кремля.

У незалежній Україні тривалий час побутували радянські традиції вшанування пам'яті про Другу світову війну: «Перше десятиліття незалежності ми прожили в недорозкладеному фантомі радянської політики пам'яті, яка так і не була переосмислена і опрацьована належним чином», – стверджував Голова Інституту національної пам'яті Антон Дробович, це позначалося на комеморативних практиках (Фахівці з історії, 2024). Перші акти декомунізації у вигляді «ленінопаду» та встановлення пам'ятників замовчувані за радянських часів національним діячам викликали нерозуміння та спротив з боку людей, що ностальгували за радянським минулим. А також ставали предметом прискіпливої уваги російських спецслужб, які продовжували активно діяти на території України. Пам'ятник голові Проводу ОУН Євгену Коновальцю, урочисто відкритий 9 липня 1991 р. у с. Зашків Жовківського р-ну Львівської обл., був підірваний вибухівкою наступного ж дня. Майже одночасно зруйновано пам'ятник С. Бандері у родинному селі провідника ОУН Старому Угринові на Івано-Франківщині. Війна з пам'ятниками поширилася на монументи таobelіски Великої Вітчизняної війни, які зникали то тут, то там, переважно уночі. Дії окремих активістів, спрямовані на їх ліквідацію, здебільшого обурювали населення, адже завдяки впливу радянської пропаганди у свідомості багатьох українців вони перетворилися на сакральні цінності. Через це, навіть після узаконення процесу декомунізації у травні 2015 р. за підписом Президента Петра Порошенка, пам'ятники полеглим радянським воїнам не чіпали, а увага суспільства була зосереджена в напрямку ліквідації пам'ятників Владіміру Леніну (Владимир Ленин) та одіозним радянським діячам, винним у проведенні репресій. Монументи Великої Вітчизняної війни підпали під масову ліквідацію лише після російського повномасштабного вторгнення, коли виконання Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» від 21 березня 2023 р. уже ні в кого не викликало застережень (Закон України, 2023). Проте частина пам'ятників, які підпадали під дію пам'яткоохоронного законодавства, ліквідовано не було, а на багатьох із них лише змінили символіку. Зокрема, у березні 2025 р. на Меморіалі Вічної Слави у Києві з ініціативи колишнього очільника Українського інституту національної пам'яті Антона Дробовича було встановлено історично коректне датування початку Другої світової війни – 1939–1945 рр.

Святкування Дня Перемоги у незалежній Україні не відзначалося помпезністю. У цей день влада переважно обмежувалася покладанням квітів до монументів загиблим солдатам та привітанням ветеранів, за винятком святкування 55-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 2000 р., коли відбувся військовий парад на Хрещатику за участю військ Київського гарнізону, бронетехніки й авіації. Свято зберігало ознаки масового офіційного вшанування ветеранів, з наголосом на «єдиній перемозі радянського народу» та мінімальним акцентом у бік національних наративів.

У наступні роки святкування Дня Перемоги поступово змінювалося від радянсько-парадного формату до відзначення Дня пам'яті й примирення. Першим трансформував зміст і комеморацію свята 9 Травня В. Ющенко, який, поряд із вшануванням ветеранів Великої Вітчизняної війни, запропонував згадати українських комбатантів інших військових формувань часів Другої світової війни та просував ідею примирення ветеранів УПА і Червоної армії. Він уперше наголосив, що український народ був не лише переможцем у війні, але й жертвою двох тоталітарних режимів – нацистського та радянського – закликав шанувати віктимізаційні аспекти війни.

Віктор Янукович намагався повернути цьому святові ідеологічне та ритуальне наповнення радянських часів. Ухвалений 2000 р. Закон «Про увічнення перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», що був доповнений 2011 р. низкою пунктів рішенням Конституційного Суду України, наголошував на використанні ustalених радянських практик святкування Дня Перемоги: проведення урочистостей із використанням символіки Великої Вітчизняної війни, офіційне підняття копій прапора перемоги на будинках (щоглах, флагштоках) поряд із Державним прапором України, установаження почесної варти біля вічного вогню, могил невідомого солдата і невідомого матроса, покладання вінків, квітів до пам'ятників і меморіалів тощо (Закон України, 2011).

І лише 2015 р., після ухвалення Закону «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» № 315-VIII від 9 квітня 2015 року, було скасовано святкування Дня Перемоги за радянським зразком і запроваджено День пам'яті та примирення, який, відповідно до європейської традиції, призначено на 8 травня – день капітуляції нацистської Німеччини (Закон України, 2015). Наголос свята зроблено на вшануванні жертв війни та примиренні

всіх її учасників на ґрунті визнання війни найбільшою трагедією людства у ХХ ст. Водночас 9 травня продовжували святкувати як День перемоги над нацизмом, наголошуючи, що «Друга світова війна 1939–1945 років ... розпочалася внаслідок домовленостей націонал-соціалістичного (нацистського) режиму Німеччини та комуністичного тоталітарного режиму СРСР» (Закон України, 2015), а отже, обидва тоталітарні режими мають нести за це відповідальність. Відповідно з публічного простору держави усунуто термін «Велика Вітчизняна війна» та запроваджено більш коректний – «Друга світова війна», а хронологію подій окреслено реальними історичними межами – 1939–1945 рр.

Офіційним символом святкування Дня перемоги над нацизмом, як і Дня пам'яті та примирення, обрано квітку червоного маку. Появу цього символу пов'язують із поетичною творчістю канадського військового лікаря Джона Мак Крея (John McCrae) та представниці Християнської асоціації молодих жінок Мойни Майкл (Moira Michael), які у своїх поезіях використали образ квітки маку як символ пам'яті про загиблих у війні. Саме М. Майкл у 1918 р. першою причепила червоний шовковий мак на пальто (Мак як символ, 2019). Стиллізував зображення квітки маку під криваву рану від кулі харківський дизайнер Сергій Мішакін. Тоді ж Інститут національної пам'яті України запропонував нове гасло – «Пам'ятаємо! Перемагаємо!», що стало офіційним гаслом відзначення Дня пам'яті та примирення в Україні. Ця традиція, започаткована 2015 р., змінила головний акцент цієї дати – ми не святкуємо, а вшановуємо пам'ять жертв Другої світової війни, людей, які боролися з нацизмом, які постраждали у цій боротьбі або втратили життя. Таким чином, Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», що засвідчив відхід від радянської комеморативної моделі, став важливим етапом на шляху формування справжньої, не сфальшованої історичної пам'яті українців про Другу світову війну.

Український вимір пам'яті про Другу світову війну яскраво контрастує з російськими пропагандистськими наративами, адже починаючи з 2000-х років керівництво РФ активно використовує ідею «Великої перемоги» у своїй політиці як ідеологічну зброю проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Міф про Другу світову війну став ідеологічним підґрунтям путінського режиму, засобом його легітимації в умовах деградації економіки та падіння міжнародного

престижу держави. Як стверджує Олена Стяжкіна, з його допомогою Володимир Путін «реалізував перевинайдення формули власного існування, закріпившись не як потенційне безкласове суспільство, а як оновлена версія Російської імперії» (Стяжкіна, с. 258). Метою відзначення Дня Перемоги, яке з часом перетворилося в Росії на потворне явище «победобесія», насправді є пропаганда війни, вищлення над іншими народами, а також плекання безвідповідального та безпідставного реваншизму. Міфологема Великої Вітчизняної війни, що перетворилася на ключовий елемент сучасного російського історичного наративу та пропаганди, заперечує внесок українського народу у перемогу над нацизмом та українську державність загалом, що й стимулювало російську агресію проти України. Апофеозом цієї кампанії стало есе Президента РФ В. Путіна «Об историческом единстве россиян и украинцев», опубліковане на вебсайті Кремля в липні 2021 р., яке можна вважати ідеологічним підґрунтям війни.

У цьому контексті вироблення виваженої національної політики пам'яті життєво важливе для української державності, адже, як слушно застерігає київська дослідниця А. Киридон, «через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних пережиттів минулого» (Киридон, 2015, с. 249). На жаль, українська влада надалі запізнюється з прийняттям важливих для реформатування українського пам'яттєвого простору рішень. Зокрема, Закон України «Про засудження та заборону пропагування російської імперської політики в Україні та деколонізацію топонімії», який мав би бути введений у дію одразу після проголошення незалежності, ухвалила ВРУ аж через рік після повномасштабного російського вторгнення – 21 березня 2023 р., а чинності він набув лише 27 липня (Закон України, 2023). Закон визначив правові межі процесу деколонізації, проте втілювався несистемно і непослідовно через політичні впливи реваншистських сил, які до сьогодні діють в Україні. Попри те, що до експертної комісії при Українському інституті національної пам'яті, яка повинна надавати фахові висновки з питань деколонізації, увійшли, як було передбачено відповідним законом, «авторитетні експерти та дослідники, які мають наукове звання та представляють академічні інституції й університети країни», їхні

рішення викликали несприйняття в окремих громадах із подальшим розглядом у судах (Закон України, 2023). Зокрема, нещодавно судові процеси відбулися з приводу нібито неправомірних дій Київської міської адміністрації з перейменування деяких вулиць столиці, до того ж деякі справи були вирішені на користь позивачів. Подібно у Сумах депутати міської ради відхилили проект щодо перейменування вулиць, названих на честь радянського українського партизанського командира Сидора Ковпака і радянського українського льотчика-аса Івана Кожедуба. Чимало представників обласних рад відмовляють у демонтажі радянських артефактів, покликаючись на Міністерство культури та інформаційної політики України, яке надає довідки про мистецьку чи архітектурну вартість об'єкта. Йдеться передовсім про пам'ятні таблиці та меморіали часів Другої світової війни.

Зауважено, що проблеми з перейменуванням вулиць і демонтажем радянської символіки найчастіше виникають у регіонах, де сильний вплив мають церкви МП. Тому ліквідація цієї релігійної установи та перехід вірян до ПЦУ має також розглядатися у системі декомунізаційних заходів, адже це суттєвий крок до очищення культурного простору України від російського впливу. До речі, як свідчать соціологічні опитування, час для цього настав: якщо у 2022 р. заборону діяльності УПЦ МП підтримували 51,8 % громадян України, то 2024 р. – це уже абсолютна більшість українців – 80 %. Не підтримують – 16 %, а ще 4 % не визначилися зі своєю думкою (Грушецький, 2024).

Отже, формування уявлень населення України про Другу світову війну та її роль у житті спільноти, що почалося ще за радянських часів, виявилось надзвичайно складним процесом через його заполітизованість, багатшаровість та емоційну складову. Утвердження в суспільній свідомості нових поглядів та оцінок Другої світової війни відбувалося значно повільніше, ніж переосмислення таких подій, як Переяславська угода, Голодомор і Голокост, битва під Крутами чи війна в Афганістані, що пояснюється впливом московської пропаганди, яка особливу увагу приділяла нав'язуванню на пострадянському просторі ідеологеми «Великої перемоги» з метою реставрації російської імперії в межах колишнього СРСР.

Проте складність утвердження в сучасному українському суспільстві політики пам'яті про Другу світову війну, яка б відпо-

відала корінним інтересам української політичної нації, пов'язана не лише з активізацією кремлівської пропаганди та потребою подолання радянських стереотипів у свідомості значної частини українців, а й зі сукупністю процесів, що відбувалися в Україні після досягнення нею незалежності: демократичними перетвореннями, формуванням громадянського суспільства, пошуком самоідентифікації та процесами націєтворення загалом. Це узалежнювало проблему формування історичної пам'яті про війну від вирішення політичних, міжнародних, культурних, етичних, побутових та інших проблем і робило її тягарем для влади. Проте якщо впродовж 1991–2025 рр. трактування подій Другої світової війни та застосування комеморативних практик залежало від політичної сили, яка була при владі, то сьогодні можна говорити про незворотність процесів у бік утвердження в суспільстві європейської політики пам'яті про Другу світову війну, хоча ґрунтовної наукової бази цьому сегментові історичного ландшафту України все ще бракує. Певного оптимізму додає Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», підписаний Президентом Володимиром Зеленським 21 серпня 2025 р., щоб остаточно «подолати російську імперсько-тоталітарну спадщину, зменшити розбіжності у сприйнятті минулого в суспільстві, усунути вплив держави-агресора в інформаційній, освітній і культурній сферах та сприяти зміцненню єдності України» (Президент підписав Закон, 2025).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

56 % українців вважають СРСР відповідальним за початок Другої світової війни разом із Німеччиною – опитування. (2020, 5 травня). *Radio Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-56-vidsotkiv-ukraintsiv-vvazhayut-srsr-vidpovidalnym/30593845.html>

Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ: Ніка-Центр.

В'ятрович, В. (2015). Друга світова – війна пам'ятей. Вступне слово. В В. М. Яременко (упоряд.), *Українська Друга світова: матеріали Міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Київ, 5 травня 2015 р.)*. Київ: К.І.С.

Грушецький, А. (2024, 15 жовтня). Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної Православної церкви та до Закону про заборону окремих релігійних організацій. *Київський міжнародний інститут соціології*. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1>

Скельчик, С. (2008). Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві = Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination (М. Климчук, Х. Чушак, пер. з англ.). Київ: Критика.

Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». (2011, 16 червня). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14#Text>

Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» № 315-VIII від 09.04.2015 р. (2015). <https://uin.gov.ua/dokumenty/normatyvno-pravovi-akty-rozrobleni-v-instituty/zakony/zakon-ukrayiny-pro-uvichnennya-peremogy-nad-nacyznom-u-drugiy-svitoviy-viyni-1939-1945>

Закон України «Про засудження та заборону пропагування російської імперської політики в Україні та деколонізацію топонімії» № 3005-IX від 21.03.2023 р. (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

Зашкільняк, Л. (2006–2007). Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць* (Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича), 865–862.

З доповіді Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах 8 травня 1995 року, присвячених 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні. (1995, 11 травня). *Голос України*.

Зерній, Ю. (2008). Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. *Стратегічні пріоритети*, 3(8), 41–51.

Івченко, Б. (2017, 13 травня). Історія свята Дня Перемоги у Радянському Союзі (1947–1965 рр.). *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/05/13/149776/>

Інформаційні матеріали до Дня пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (8 травня). (2024, 2 травня). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uin.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-pamyati-ta-peremogy-nad-nacyznom-u-drugiy-svitoviy-viynu-8-travnya>

Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. (2023, січень). *Київський міжнародний інститут соціології*. https://kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt-UA_fin.pdf

Касьянов, Г. В. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*, 2, 118–137.

Киридон, А. (2010). *Минуле в інтерпретаціях істориків. П'ять розвідок про пам'ять: монографія*. Рівне: РІС КСУ.

Киридон, А. (2014). Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*, 14, 265–273.

Киридон, А. (2015). Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 15.

Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають* (С. Шліпченко, пер. з англ.). Київ: Ніка-Центр.

Кудряченко, А. (ред.). (2021). *Проблема історичної пам'яті у все-світньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія*. Київ.

Лисенко, О. (2015). 9 травня – День перемоги чи День пам'яті? В М. В. Яременко (упоряд.), *Українська Друга світова: матеріали Міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Київ, 5 травня 2015 р.)*. Київ: К.І.С., 22.

Лисенко, О. Є. (2019). Конкуруючі наративи: пам'ять про Другу світову в Україні: між політикою і рефлексією. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*, 11, 17–34.

Мак як символ Дня пам'яті та примирення. (2019, 17 квітня). *Інститут національної пам'яті України*. <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/mak-yak-symvol-dnya-pamyati-ta-prymyrennya>

Масний, В. (2021, 9 травня). «Традиції склалися десятиліттями» – дослідниця про історичну пам'ять про Другу світову. *Суспільне. Новини*. <https://suspilne.media/129138-tradicii-skladalis-desatilittami-doslidnica-pro-istoricnu-pamat-pro-drugu-svitovu/>

Нагорна, Л. П. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ.

Президент підписав Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». (2025, 29 серпня). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/prezydent-pidpysav-zakon-ukrayiny-pro-zasady-derzhavnoyi-polityku-nacionalnoyi-pamyati-ukrayinskogo-narodu>

Примирення ветеранів Червоної армії та УПА заради майбутнього соборної незалежної України. Фоторепортаж. (2015, 7 травня). <https://uainfo.org/blognews/1431007591-primirennya-veteraniv-chervonoyi-armiyi-ta-upa-zaradi-maybutnogo.html>

Ставлення українців до 9 травня (День Перемоги) з 2013 до 2025 року. (2025, 7 травня). *Київський міжнародний інститут соціології*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1516&page=1>

Стецкевич, В. (1999). *Україна в роки війни: деякі історіографічні та антропоцентричні аспекти проблеми (тези). Осягнення історії*. Острог; Нью-Йорк, 490–493.

Стяжкіна, О. (2020). *Рокада: чотири нариси з історії Другої світової*. Київ: Дух і літера, 258.

Судин, Д. (2022, 24 серпня). Як війна вплинула на нашу ідентичність, пам'ять та цінності. *Тиждень*.

Указ Президента України «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України». (2010, 20 січня). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010#Text>

Фахівці з історії та меморіалізації обговорили виклики європейської політики пам'яті про Другу світову війну. (2024, 9 травня). <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/fahivci-z-istoriyi-ta-memorializaciyi-obgovoryly-vyklyku-yevropeyskoyi-polityky-pamyati-pro-drugu-svitovu-viynu>

Шаповал, Ю. (2024). Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни. В О. М. Майборода (ред.), *Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни: монографія*. Київ.

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press.

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les Lieux de Memoire. *Representations*, 26, 7–25.

Олександра СТАСЮК